

Бачинська О. А.

ГЕТЬМАН УКРАЇНИ ІВАН МАЗЕПА ТА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ 1708 Р. НА СТОРІНКАХ ФРАНКОМОВНОГО ВИДАННЯ «AMSTERDAM»

У статті розглянуто військово-політичну ситуацію 1708 р. та причини національно-визвольної акції гетьмана України Івана Мазепи, а саме його перехід на бік шведського короля Карла XII у повідомленнях франкомовного видання «Амстердам». З'ясовано, що на сторінках видання регулярно висвітлювались події Північної війни 1700-1721 рр. і постать гетьмана України неодноразово фігурувала у зв'язку з подіями 1708 р., у повідомленнях чітко визначені наміри гетьмана та причини його доленосного рішення.

Ключові слова: «Амстердам», І. Мазепа, Петро I, Карл XII, Станіслав Лещинський, Август II, Північна війна.

Події Великої Північної війни 1700-1721 рр. привертали увагу всієї тогочасної еліти та пересічних громадян Європи, які так чи інакше долучались до основних воюючих сторін Швеції або Московської держави (з 1721 р. – Російська імперія). Війна безпосередньо торкалась виживання під час бойових дій та епідемій населення територій Речі Посполитої, Швеції, Данії, Росії та інших держав. Українські землі знаходились у складі різних воюючих сторін: у складі Речі Посполитої – Правобережна Україна, Волинь, Галичина, у складі Московської держави – Лівобережна Україна (Гетьманщина), Слобожанщина та Запорозька Січ. Події Північної війни висвітлювала значна кількість західноєвропейської преси, зокрема й франкомовного видання «Амстердам» («Amsterdam»). Це видання в Україні збереглося за значний період, а саме з 1701 р. по 1762 р. лише в Науковій бібліотеці ОНУ імені І. І. Мечникова. Примірники «Амстердама» («Amsterdam») були передані бібліотеці університету С. М. Воронцовим разом

з іншими раритетними виданнями з колекції родини Воронцових. Засновниками «Амстердама» були відомі на той час своєю журналістською діяльністю видавець Клод Джордан і магістр мистецтв Жан Трошен Дюбрель. Розповсюджувалось видання в Амстердамі, Гаазі, Роттердамі та інших містах Європи. З 1703 р. номери видання виходили у вівторок і п'ятницю. Кожен номер поділявся на дві частини. Перша частина містила новини за географією надходження повідомлень, друга – «Продовження новин «Амстердама» («Suite des nouvelles d'Amsterdam») – надавала інформацію без будь-якої системи, а також у вигляді листів. «Амстердам» разом з іншими періодичними виданнями висвітлював військово-політичні, економічні новини Європи, найважливіші питання повсякдення (народження, смертність, епідемії, пожежі тощо), інколи сторінки особистого життя монархів.

Новини «Амстердама» дають уявлення читачу про досить достовірну картину подій Північної війни. Навіть, враховуючи те, що інформація до видавця «Амстердама» надходила не завжди оперативно, зазначені події публікувались із запізненням на один-два тижні. На сторінках видання поступово з'являються основні учасники військових дій: керманічі держав і територій – Карл XII, Петро I, Станіслав Лещинський, Август II, Іван Мазепа, Ференц I Ракоці, політичні діячі та керівники військових підрозділів – Б. Шереметєв, О. Меншиков, К. Піпер, А. Левенгауп, А. Сенявський, М. Вишневецький, М. Сапега, І. Скоропадський. Найбільш відомим керівником Гетьманщини, який брав активну участь у подіях Північної війни, був гетьман Іван Степанович Мазепа. Інформація про його діяльність фігурує в новинах різних західноєвропейських періодичних видань [19]. Іван Степанович – особистість відома та колоритна, про яку склали поеми та писали романи, навіть у XIX ст. Народився він 20 березня 1639 р. у селі Мазепинці (тепер Білоцерківський р-н Київської обл.) у родині українського шляхтича Степана-Адама Мазепа-Колединського. Початкову освіту отримав у школі Київського братства, згодом закінчив Києво-Могилянський колегіум та Єзуїтську колегію у Варшаві. Протягом трьох років навчався у Німеччині, Італії, Франції та Голландії, де здобув блискучу європейську освіту,

досвід європейського політичного та культурного життя. Кар'єра його розпочалась при дворі польського короля Яна II Казимира, а потім тривала при дворах українських гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Весь цей досвід відбився на його 22-річному гетьмануванні. Безперечно до І. Мазепи інтерес тодішніх журналістів був не випадковим: він мав зв'язки з європейськими монархами, очолював ефективну українську козацьку армію, а вона була важливою складовою військ Московської держави Петра I. Так, гетьман з'являється на сторінках «Амстердама» протягом 1704-1706 рр. як керівник, що підтримує дисципліну у козацьких підрозділах, які «полюбляли безлад» (у сенсі можливості не підпорядковуватися усім наказам), що спричиняло незручності для руху та бойових дій армії [21]. Проте найбільш значним для України, її історії й подій Північної війни стала національно-визвольна акція І. Мазепи, а саме перехід під протекторат шведського короля Карла XII. Причини цього вчинку та його наслідки викликають жваві дискусії й сьогодні. Саме тому важливим є висвітлення передумов, причин, перебігу цієї акції в західноєвропейських періодичних виданнях.

Події, пов'язані з походом шведського короля Карла XII і військові операції в контексті Північної війни, публікуються в кожному випуску «Амстердама». Про події з українською складовою повідомляють із Польщі (Pologne), Саксонії (Saxe), Німеччини (Allemagne) – Лейпциг, Гамбург, а також із місць, де квартирували війська шведської армії. Всього 31 номер, в яких 43 повідомлення. Починаючи з перших номерів 1708 р., на сторінках видання з'являється інформація про наміри Карла XII розпочати похід на російські землі: «усі погоджуються в одному, що наміри короля Швеції полягають в тому, щоб продовжувати переслідувати московитів, як тільки дозволять погодні умови, з тим, щоб атакувати міста з їхніми складами» [2], і для організації походу король мав намір деякий час залишатися на кордонах із російською державою [4]. Зі свого боку, російська армія відступала «в міру того як шведи просуваються вперед, але їх війська здійснюють багато руйнувань при відступі, не шкодуючи церкви і монастирі» [1], російське керівництво мало провести «велику раду щодо походу

шведської армії. Пишуть, що московське військо перейде за Дніпро, щоб укріпитися там й очікувати підходу шведів» [3].

Вже 13 січня 1708 р. з Гамбурга починають з'являтися повідомлення про гетьмана І. Мазепу, який планував зимувати у Батурині, своїй резиденції. Гетьман виступає гравцем міжнародної політики, адже як повідомляє видання «Амстердам», до нього прибуває посланець Османської імперії [4]. Важлива інформація про наміри гетьмана з'являється вже в березні 1708 р. З одного боку, новини повідомляють 10 березня, що гетьман направився «в Київ з усіма своїми силами, щоб з'єднатися з 15000 драгунів, які були зібрані в Московії» [4], а, з іншого, 31 березня, що І. Мазепа «відправився в Київ з 30 тисячами козаків, щоб приєднатися до шведів, армії Корони або до армії царя, виходячи з власних міркувань» [5]. Як відомо, активні таємні переговори гетьмана І. Мазепи з польським королем Станіславом Лещинським розпочались у вересні 1707 р., а таємна союзна угода, якщо і була, то підписана на початку 1708 р. Не всі сучасні історики підтримують думку про наявність такої угоди, схилившись до існування лише одностороннього універсалу короля про такий союз. До другої половини березня король Карл XII стояв табором у Сморгоні, а потім перейшов в Радашковичі, де залишався декілька місяців. Його армія очікувала сприятливих погодних умов, щоб мати продовольство та фураж. Тут Карл XII дізнався про повстання Кіндрата Булавина на Дону, що відволікало увагу Петра I та сили російської армії. У Сморгоні він зустрічався з королем Станіславом Лещинським, через якого, як вважають сучасні дослідники, продовжив переговори з гетьманом І. Мазепою [22; 24]. В той час, як відомо з вітчизняних джерел, думка про таку акцію гетьманом утаємничувалась до останнього моменту [22; 24], а припущення про можливість приєднання І. Мазепи до Карла XII, що було подано Петру I у вигляді скарги генерального писаря В. Кочубея та полковника І. Іскри у липні, довело старшин до страсти.

Надалі, протягом квітня «Амстердам» повідомляв про те, що гетьман І. Мазепа діє разом із російськими підрозділами. Так, зокрема, знов фігурує чисельність 30 тисяч козаків, що є досить сумнівним: «Цар отримав термінове повідомлення від гетьмана

Мазепи з інформацією, що він знаходиться в 6 льє від Києва з 30000 тисячами козаків, які мали приєднатися до 15000 драгунів московітів, знову набраних, щоб міцно закріпитися у південних провінціях Польщі, щоб таким чином відволікти увагу від шведів» [6; 7; 8].

Вже з травня 1708 р. повідомлення «Амстердама» мають досить важливу інформацію, що опосередковано розкриває причину переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля: «Гетьман Мазепа знов направив кур'єра великому гетьману коронному (*їдеться про А.-М. Сенявського – О. Б.*) з проханням відправити своїх представників скоріше в Україну, щоб могли оволодіти нею та фортецею Біла Церква, та завершити там усі справи з козаками» [9] і далі в липні вже відверто інформує про співпрацю гетьмана України та польського короля Станіслава Лещинського: «Згідно з листами із Польщі великий гетьман коронний наполегливо не бажає примиритися з королем Станіславом. Він навіть вважав за краще відправити декілька депутатів до гетьмана Мазепи, щоб попросити допомоги 10000 козаків, які вже прибули на Волинь» [10]. Ймовірно мова йде про переговори щодо Правобережної України, яка з 1704 р. перебувала під владою гетьмана І. Мазепи, а за планами Петра I мала перейти знов до складу Речі Посполитої. Так, у січні 1708 р. Петро I пообіцяв полякам, що Правобережна Україна до них повернеться, коли король Швеції завершить похід до Росії, і в травні писав гетьману І. Мазепі: «что естли он усмотрит, что не может произойти какой ис того опасности и в Малороссийском народе смятения, то б оной Белоцерковской уезд... Поляком... отдал для их удовольства» [23]. Саме в цей час відбуваються допити В. Кочубея й І. Іскри за скаргу на гетьмана І. Мазепу про його прихильність до шведського короля Карла XII.

Одночасно з такими повідомленнями про наміри гетьмана України «Амстердам» повідомляє про можливі переговори між Карлом XII та Петром I, де чітко викладає правдивість «страхів» Івана Мазепи передати Правобережну Україну Польщі: «в деяких інших листах пишуть, що є значна ймовірність миру між королем Швеції та царем. Про це, навіть, зазначається в основних статтях:

знаючи (за умов – О. Б.), що цар поверне усі місця, що він завоював, та, що він передасть шведам територію Орешек; у свою чергу, король Швеції буде використовувати свій вплив, щоб поляки відмовились від своїх претензій на Новгород, Архангельськ, Смоленськ і Київ» [11].

Таємність намірів гетьмана простежується навіть у вересні 1708 р., коли «Амстердам» продовжує інформувати про дії І. Мазепи на боці Петра I: «у повідомленнях з Польщі, отриманих як звичайно, підтверджується, що гетьман Мазепа разом з козацьким військом рушив походом на Могильов, щоб переслідувати шведську армію» [12].

Найяскравіші повідомлення маємо у вересні-жовтні 1708 р. про ситуацію, що відбувалась в армії шведського короля, а також як наслідок і перехід Івана Мазепи на його бік. Так, на початку листопада у повідомленнях йдеться про очікування генерала А. Левенгаупта з обозом для армії Карла XII: «Його Високість чекав на нього з великим нетерпінням, тому що його війська були значно виснажені з часу переходу вищезазначеної річки. Московіти продовжують руйнувати свою власну країну, щоб позбавити своїх ворогів будь-якого засобу для існування» [13]. Але, як відомо, 9 вересня 1708 р. відбувся бій між шведською та російською арміями поблизу Раєвки, на шляху між Могильовом та Смоленськом, він завершився поразкою для шведів і втратою значної кількості людей та продовольства. Цей бій мав наслідком обговорення подальшого шляху шведської армії на Москву. Російська армія відійшла до Смоленська, спалила на орієнтовному шляху Карла XII міста Вітебськ, Оршу, Дуброво, Гірки та інші. Переслідуючи росіян, шведи в такому випадку могли йти через випалені села та міста, що унеможливлювало отримати фураж та продовольство. Повернути назад було неетичним, тому залишався так званий Сіверський шлях на Москву через Україну. Як вважав Карл XII та голова його похідної канцелярії К. Піппер, якщо обрати цей шлях, тоді російська армія не буде винищувати вже села і міста, а козаки можуть перейти на бік шведів. Тому, не чекаючи корпусу генерала А. Левенгаупта, 14 вересня Карл XII вирішив йти в Україну. Про це досить красномовно повідомляє «Амстердам» у

новинах із Гамбурга 2 листопада 1709 р.: «король Швеції більше не може залишатися там, де він був, і вирішив рухатися в Україну, яка є країною, що багата на продовольство» [14] і майже теж саме читаємо в новинах 6 листопада із Саксонії: «За останніми листами із Могильова повідомляється, що король Швеції був змушений відкласти грандіозний план, що замислив проти столиці Московії. Його Високість бачив, що його армія буде піддаватися загибелі від голоду, через те, що московіти зруйнували усю свою країну, вирішивши рухатися вправо на територію України» [15]. Далі в новинах є детальний опис бою поблизу Лісної 28 вересня 1708 р. де корпус А. Левенгаупта був розбитий російськими військами на чолі з Петром I, шведами був втрачений обоз із запасами продовольства, на який розраховували Карл XII й артилерія [16]. Змальований жахливий стан шведської армії та їхнє ставлення до українського населення: «Він (*шведський король – О. Б.*) пройшов поблизу міста Стародуб [21] другого числа цього місяця. Авангард його армії підпалив усі села, що були покинуті жителями, але шведи заплатили за продовольство селянам, які залишились у себе вдома: вони повідомили, що не будуть чинити ніяких кривд, за умови, що жителі не залишать свої домівки. Армія була дуже стурбована голодом, їй не вистачало хліба протягом декількох днів: вона проведе декілька місяців в Україні, щоб відновитися» [15]. В той самий час інша ситуація склалася за повідомленнями інформаторів видання «Амстердам» в місті Мглин, де між жителями міста та шведами сталися криваві сутички [17].

Нарешті в передостанньому номері «Амстердама» за 1708 р. повідомляється, що «козаки уклали угоду з королем Швеції, щоб до нього приєднати декілька тисяч чоловік та надати продовольство для армії» [18]. Дійсно, 23-24 жовтня гетьман І. Мазепа виїхав із Батурина до Гірок (*близько 11 км від міста Новгород-Сіверського – О. Б.*), де знаходився шведський табір. Разом з ним, за різними даними, було від півтори до п'яти тисяч козаків. 28 жовтня з гетьманом зустрівся Карл XII. Про саму угоду та її зміст історики мають суперечливі дані, бо документ в оригінальному варіанті не зберігся.

Таким чином, на сторінках франкомовного видання «Амстердам» дії гетьмана України Івана Мазепи надані з урахуванням за-

гальновійськової ситуації та європейської політики. Інформація про наміри гетьмана з'являється у повідомленнях за півроку до самого переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Це може свідчити про обізнаність джерела інформації, адже така акція утаємничувалась навіть від найближчого оточення гетьмана. На сторінках видання викладаються й можливі причини цієї національно-визвольної акції гетьмана. Все зазначене свідчить про те, що європейські читачі мали змогу вчасно й правдиво отримувати інформацію про українські справи та дії керівництва України (Гетьманщини).

Список використаної літератури та примітки

1. Тут і далі цитування йде з : Історія України в книжкових пам'ятках кінця XVII-XVIII ст. : з колекції Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса : ОНУ, 2015. – 422 с. ; Амстердам. – № II. – 6 січня 1708 р. : Німеччина. З Лейпцига, від 26 грудня. – С. 47.
2. Амстердам [Текст]. – № VII. – 24 січня 1708 р. : Німеччина. З Гамбурга, від 17 січня. – С. 54.
3. Амстердам [Текст]. – № XV. – 21 лютого 1708 р. : З Гамбурга, від 14 лютого. – С. 58-59.
4. Амстердам [Текст]. – № XXV. – 27 березня 1708 р. : З Риги, від 10 березня; З Варшави, від 10 березня. – С. 64-65.
5. Амстердам [Текст]. – № XXXI. – 17 квітня 1708 р. : З Варшави, від 31 березня. – С. 67-68.
6. Амстердам [Текст]. – № XXXI. – 17 квітня 1708 р. : Німеччина. З Лейпцига, від 7 квітня. – С. 68-69.
7. Амстердам [Текст]. – № XXXIV. – 24 квітня 1708 р. : Продовження новин «Амстердама». – С. 70.
8. Амстердам [Текст]. – № XXXV. – 1 травня 1708 р. : Німеччина. З Гамбурга, від 27 квітня. – С. 72-73.
9. Амстердам [Текст]. – № XLI. – 22 травня 1708 р. : З Варшави, від 5 травня. – С. 76-77.
10. Амстердам. – № LV. – 10 липня 1708 р. : Продовження новин «Амстердама» : Витяг з листів з Саксонії від 4 липня. – С. 81.
11. Амстердам [Текст]. – № LXIII. – 7 серпня 1708 р. : Німеччина. З Лейпцига, від 28 липня. – С. 84.

12. Амстердам. – № LXXIX. – 2 жовтня 1708 р. : Німеччина. З Гамбурга, від 28 вересня. – С. 87.
13. Амстердам [Текст]. – № LXXXIX. – 6 листопада 1708 р. : Німеччина. З Лейпцига, від 27 жовтня. – С. 88.
14. Амстердам [Текст]. – № LXXXIX. – 6 листопада 1708 р. : З Гамбурга, від 2 листопада. – С. 89.
15. Амстердам [Текст]. – № LXXXIX. – 6 листопада 1708 р. : Продовження новин «Амстердама» : Витяг з листів із Саксонії від 31 жовтня. – С. 89.
16. Амстердам [Текст]. – № XCI. – 13 листопада 1708 р. : Німеччина. З Гамбурга, від 9 листопада. – С. 90-91.
17. Амстердам [Текст]. – № XCVI. – 30 листопада 1708 р. : Німеччина. З Лейпцига, від 21 листопада. – С. 92.
18. Амстердам [Текст]. – № CIII. – 25 грудня 1708 р. : Продовження новин «Амстердама» : Витяг з листів із Саксонії від 18 грудня. – С. 96.
19. *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709 [Електронний ресурс] / Т. Мацьків. – Видання друге, доп. – Київ ; Полтава, 1995. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/coss4/mazk.htm>. – Загол. з екрану.
20. Місто Стародуб на початок XVIII ст. було центром адміністративно-територіальної та військової одиниці Стародубського полку Гетьманщини (України). У 1706-1708 рр. керівником полку був І. Скоропадський, обраний гетьманом після переходу гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII. На початку жовтня 1708 р. армія Карла XII, виснажена через брак боєприпасів та продовольства, мала зайняти Стародуб, щоб забезпечити себе усім необхідним. Проте загін під командуванням генерала А. Лагеркруна, через незнання місцевості, не зміг зайняти Стародуб. Цим скористалась російська армія і зайняла Стародуб перша. В кінці жовтня Карл XII перебував у селі Орловка за 70 км від Батурина.
21. *Полевщикова О.* Україна на сторінках західноєвропейської преси кінця XVII – початку XVIII ст. (за матеріалами Воронцовського фонду НБ ОДУ імені І. І. Мечникова) [Текст] / О. Полевщикова // Четвертий міжнародний конгрес українців. – Одеса, 26-29 серпня 1999 р. : Доповіді та повідомлення. Південь України. – Одеса, 1999. – С. 233.

22. *Смолій В. А.* Згасання державної ідеї [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва : нариси у двох томах. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 270-271.

23. *Таирова-Яковлева Т. Г.* Мазепа – гетьман : в пошуках історической об'єктивності [Електронний ресурс] / Т. Г. Таирова-Яковлева // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – Режим доступа : <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/MAZEPA>. – Загл. с екрана.

24. *Чухліб Т. В.* Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа [Текст] / Т. В. Чухліб ; НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 186-221.

Е. А. Бачинская

ГЕТМАН УКРАИНЫ ИВАН МАЗЕПА И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ 1708 Г. НА СТРАНИЦАХ ФРАНКОЯЗЫЧНОГО ИЗДАНИЯ «AMSTERDAM»

В статье рассмотрена военно-политическая ситуация 1708 г. на границах Украины и причины национально-освободительной акции гетмана Ивана Мазепы, а именно его переход на сторону шведского короля Карла XII в сообщениях франкоязычного издания «Амстердам». Установлено, что на страницах издания регулярно освещались события Северной войны 1700-1721 гг. и фигура гетмана Украины неоднократно упоминалась в связи с событиями 1708 г., в сообщениях чётко определены намерения гетмана и причины его судьбоносного решения. Действия гетмана Украины Ивана Мазепы представлены с учётом общевропейской ситуации и европейской политики. Информация о намерениях гетмана появляется в сообщениях за полгода до самого перехода Ивана Мазепы на сторону шведского короля Карла XII. Это может свидетельствовать об осведомлённости источника информации, ведь такая акция засекречивалась даже от ближайшего окружения гетмана. На страницах издания излагаются и возможные причины этой национально-освободительной акции

гетмана. Все вышеуказанное свидетельствует о том, что европейский читатель имел возможность своевременно и правдиво получать информацию об украинских делах и действиях главы Украины (Гетманщины).

Ключевые слова: «Амстердам», И. Мазепа, Петр I, Карл XII, Станислав Лещинский, Август II, Северная война.